

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/074-083

УДК (UDC) 94 (477.46) : 001.891

PRESERVATION OF HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS IN THE CONDITIONS OF WAR: THE ROLE OF INSTITUTIONS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION**Viktor Prokopchuk*****Andriy Hrytsenko******Abstract**

The goal of the work is to analyze the historical experience of preservation of monuments of history and culture in the conditions of war by teachers and students of institutions of general secondary education.

The scientific novelty of this article is due to the fact that for the first time the study and presentation of the historical experience of preserving monuments of history and culture in general is carried out with a focus on the need to strengthen this work by history teachers, class teachers and students in cooperation with local historians of institutions of general secondary education precisely in conditions of the Russo-Ukrainian war.

Methodology. In the process of working on the topic, biographical and chronological methods of historical research and the general scientific method of systematic analysis were used in the course of monument protection works and perpetuating the memory of the heroes who died in the war in order to create a collective portrait within the framework of the development of school local history.

Conclusions. In the course of the research, it was found that a valuable experience of memorial protection work and the perpetuation of the historical memory of the heroes – defenders of the Motherland, who died in the modern war of Russia against Ukraine, is the initiative of teachers and graduates institutions of general secondary education to make and install memorial boards in the conditions of celebrations, conducting research on the creation of a collective portrait of the dead. The authors also focused attention on the need to strengthen this area of school local studies, to master the tried and tested methods of historical and historical schoolwork and to develop forms adequate to the needs of the time in order to protect and preserve the national cultural heritage.

Keywords: monument, monuments of history and culture, monument studies, monument protection, collective portrait, school local history, local historians, war, Russo-Ukrainian war

---

* Doctor of historical Sciences, Professor of the Department of History, Jurisprudence and teaching Methods Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko, Dunaivtsi, Ukraine.

E-mail: viktam@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

** Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Jurisprudence and teaching Methods Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: hrytsenko@gnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>

ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ВІЙНИ: РОЛЬ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Віктор Прокопчук*
Андрій Гриценко**

Анотація

Мета роботи – проаналізувати історичний досвід збереження пам'яток історії та культури в умовах війни саме педагогами та здобувачами освіти закладів загальної середньої освіти.

Наукова новизна даної статті зумовлена тим, що вперше здійснюється вивчення та представлення історичного досвіду збереження пам'яток історії та культури загалом із зосередження уваги на необхідності посилення цієї роботи вчителями історії, класними керівниками та здобувачами освіти у співпраці з краєзнавцями закладів загальної середньої освіти саме в умовах російсько-української війни.

Методологія. У процесі опрацювання теми використано біографічний та хронологічний методи історичного дослідження і загальнонауковий метод системного аналізу в ході проведення пам'яткоохоронних робіт та увічнення пам'яті загиблих у війні героїв з метою створення колективного портрета в рамках розвитку шкільного краєзнавства.

Висновки. У ході дослідження було з'ясовано, що цінним досвідом пам'яткоохоронної роботи та увічнення історичної пам'яті про героїв – захисників Батьківщини, які загинули у сучасній війні Росії проти України, є ініціатива учителів і здобувачів закладів загальної середньої освіти із виготовлення та встановлення меморіальних дощок в умовах урочистостей, проведення досліджень зі створення колективного портрету загиблих. Також авторами зосереджено увагу на необхідність посилення цього напрямку шкільного краєзнавства, оволодіння випробуваною методикою пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної шкільної роботи та відпрацювання адекватних потребам часу форм з метою охорони і збереження національної культурної спадщини.

Ключові слова: пам'ятка, пам'ятки історії та культури, пам'яткознавство, пам'яткоохоронство, колективний портрет, шкільне краєзнавство, краєзнавці, війна, російсько-українська війна

Цитування: Прокопчук, В. & Гриценко, А. (2024). Збереження пам'яток історії та культури в умовах війни: роль закладів загальної середньої освіти. *Консенсус*, 2, 74–83.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/105>

---

* доктор історичних наук, професор кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Дунаївці, Україна.

E-mail: viktam@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

** доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна.

E-mail: hrytsenko@gnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>

Постановка проблеми. Ми живемо в час, чимось схожий на тектонічний злам, час ломки економічних, суспільно-політичних і духовних устоїв, формування нового світобачення, відмінних від попередніх світоглядних позицій. Відбувається зміна епох, на базі попередньої формується остов нинішньої, здебільшого – в умовах їх конфлікту. Цей конфлікт проявляється різнобічно, знаходить вияв і у «війні» топонімів, пам'яток історії і культури.

Історіографія. В історіографії тема збереження пам'яток історії та культури в умовах російсько-української війни саме педагогами та здобувачами освіти закладів загальної середньої освіти ще не отримала системного вивчення. До цього це питання організації пам'яткоохоронної роботи в закладах освіти дотично вивчала низка науковців у підготовлених посібниках. Зокрема, це: П. Тронько¹ та І. Старенький², а також В. Прокопчук³ та А. Гриценко⁴ тощо.

Основна частина. Процес збереження історії та культури загострила агресія Російської Федерації, яка 2014 року, скориставшись кризовими явищами в суспільно-політичному житті України, захопила Крим, частину Донбасу, розпочала прикриті штучно створеними квазідержавними формуваннями ЛНР і ДНР бойові дії, які 24 лютого 2022 року переросли в повномасштабну війну Росії проти України. На очах нинішнього покоління зазнають руйнування не тільки військові об'єкти, а й цивільна інфраструктура, заклади освіти, охорони здоров'я, пам'ятки історії, культури та природи. У раніш незанихтих умовах проходить навчальний процес: під завивання сирен, в укриттях, в онлайн-режимі. У таких обставинах ніби і не до вивчення та охорони пам'яток старовини. Однак, на наш погляд, проїматися такими настроями не варто, не продуктивно і не перспективно.

По-перше тому, що в цих пам'ятках закладений потужний інформаційний потенціал, який доповнить підручник, урізноманітнить матеріал, сприятиме міцному засвоєнню знань, переплавленню їх у переконання.

По-друге, кожен пам'ятник, пам'ятний знак і, навіть, топонім матеріалізує якийсь факт – історичну подію, явище чи постать. І це дає можливість не тільки глибшого пізнання краю, відновлення історичної пам'яті, а й виховання в нинішнього

---

¹Тронько П., Прокопчук В. Український комітет краєзнавства: історія становлення й наслідки діяльності. *Краєзнавство*. 2010. № 1-2. С. 76-96.

²Прокопчук В.С., Старенький І.О. Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в XIX – на початку XX ст.: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. 308 с.

³Прокопчук В.С. Шкільна пам'яткоохоронна діяльність. *Наукові засади збалансованого розвитку регіону*: матер. всеукр. наук.-краєзн. конф., 1-4 жовт. 2008 р. / редкол.: М.Ю. Костриця (гол.) [та ін.]. Житомир, 2008. С. 399-413; Прокопчук В.С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник / наук. ред. П.Т.Тронько; МОН України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. К.; Кам'янець-Под.: Кондор, 2010. 240 с. URL: <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%92.%D0%A1.pdf>

⁴Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник / укладачі: Прокопчук В.С., Гриценко А.П. Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2023. 146 с.: фото. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066>; Прокопчук В.С., Гриценко А.П. Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник: 2-ге видання: доповнене. Суми: ФОП Цьома С.П., 2024. 136 с.: фото.

і прийдешніх поколінь любові до рідної землі, гордості за благородство і героїчні вчинки попередників, формування національного світогляду і дієвого патріотизму.

Третьє, війни завжди закінчуються, а життя продовжується. І кому, як не нинішнім школярам – завтрашнім дорослим громадянам незалежної України, доведеться відбудовувати зруйновану країну, понівечені пам'ятники, забезпечити їх охорону, підтримку в належному стані.

І, нарешті, саме нинішнім вихованцям закладів освіти випадає увічнювати героїзм односельчан-фронтовиків, вивчати їх біографії, патріотичні вчинки і фіксувати в назвах вулиць, майданів, у пам'ятниках, пам'ятних знаках, музейних експозиціях. Та і педагогам годі шукати кращої джерельної бази для організації учнівської науково-дослідної праці, важливого нині методу шкільної навчально-виховної роботи, формування творчої особистості.

Варто зауважити, що питання методики шкільної пам'яткоохоронної роботи рідко розглядаються авторами навчально-методичних публікацій. Тому **мета статті** – дещо заповнити цю прогалину, дати педагогам та їх вихованцям методичні поради щодо використання в навчально-виховній роботі пам'яток історії і культури.

Кризовий період у житті будь-якого суспільства завжди супроводжувався негативними явищами, у тому числі варварським ставленням до культурної спадщини – сукупності успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини. Наприклад, величезної шкоди пам'яткам історії і культури Кам'янця-Подільського в 1672-1699 рр. завдала турецька окупація. Тільки 15 серпня 1672 року по невеликій території Старого міста турки зробили більше 450 гарматних пострілів. Згоріли церкви Св.Георгія, вірменська кафедральна, на костьолі Св. Катерини – дах. Завойовники в окупованому місті зняли хрести і дзвони з усіх церков, викинули на вулицю ікони, 6 храмів перетворили в мечеті, вивезли з Кам'янця більше 100 возів дорогоцінностей. Ще й досі в Старому місті височить мінарет, прибудований до кафедрального костьолу святих апостолів Петра і Павла, зведеного в XV ст., як свідчення пристосування костьолу під мечеть⁵.

Значних втрат зазнали пам'ятки історії і культури у роки Першої світової війни і національно-визвольної боротьби українського народу в 1917-1920 рр. 12 травня 1917 р. за ініціативою наукових і громадських діячів України був створений Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва, раду якого очолив М. Біляшівський. У складі ЦКОПСІМу були представники регіонів – відомі краєзнавці Ю. Сіцінський, І. Зборовський, К. Широцький з Поділля, П. Тутковський, Ф. Штейнгель з Волині. Згодом у Генеральному секретаріаті народної освіти створений відділ музеїв та охорони пам'яток, з яким поєднав зусилля ЦКОПСІМ. Разом їм вдалося зберегти чимало історико-культурних пам'яток⁶.

⁵ Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский: историческое описание. Киев: Типогр. С.В. Кульженка, 1895. С. 36-37.

⁶ Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства: монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. С. 49-55.

Друга світова війна завдала нових втрат історико-культурній спадщині України. У Кам'янець-Подільській області, зокрема, було знищено 62 монументальних пам'ятники, у Київській – 26, у Вінницькій пошкодженні пам'ятники М. Гоголю, О. Суворову та інші⁷. Чимало історико-культурних цінностей були вивезені за межі України.

На жаль, і сьогодні у зв'язку з війною Росії проти України зазнає нищення наша культурна спадщина. Так, 6 травня 2022 року, о 23-ій годині, росіяни ракетою вразили музей Григорія Сковороди у Сквородинівці на Харківщині. Унаслідок цього злочину був поранений охоронець, згорів дах, вигоріли й кімнати. З-під попелу дістали лиш статую поета. Російські військові відрпортували: *«Авіаударом ліквідовано Сквородниково»* ...На щастя, основні експонати ще задовго до цього варварського акту були перенесені в інше місце, бо в рамках підготовки до 300-річчя від дня народження Г. Сковороди планувалася реконструкція експозицій. Отже – музею бути. У день відзначення 300-річного ювілею з'явилося повідомлення: *«Група Kalush Orchestra передала на відбудову музею в Сквородинівці 330 тис. грн.»*. Так виконується мудра настанова філософа Григорія Сковороди: *«Святість життя полягає в роблені добра людям»*.

8 травня 2022 р. росіяни здійснили авіаудар по території Глухівської громади Шосткинського району Сумської області, внаслідок чого було пошкоджено єврейське кладовище. Там, на Глухівському кладовищі, поховані євреї – жертви погрому 1918 року, знаходяться могили цадиків Менахема-Нохіма-Давида Гесельова та Ізраеля-Дов-Бера Нохімова Шум'яцьких⁸.

За офіційними даними Мінкульту України, на початок квітня 2023 р. понад 550 пам'яток та об'єктів культурної спадщини було зруйновано або пошкоджено окупантами. У тому числі – 108 культових споруд, 21 музей, 90 історичних будівель, 19 монументів, 12 бібліотек та один архів. На щастя, не зазнали пошкодження жоден з восьми об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО⁹.

За даними Українського культурного фонду, на травень 2023 р. загальна кількість пам'яток історії в Україні становила 30 128, з них 182 – національного значення, 29 946 – місцевого¹⁰. На 1 серпня 2023 р. ЮНЕСКО підтвердила пошкодження в Україні від початку широкомасштабного вторгнення Росії 274 культурних об'єктів: 117 релігійних, 27 музеїв, 98 будівель, які мають історичну та мистецьку цінність, 19 пам'ятників, 12 бібліотек та 1 архіву¹¹.

⁷ Державний архів Київської області. Ф. Р-4322. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57; Спр. 2. Арк. 15; Спр. 4. Арк. 18.

⁸ Карплюк Д. Обстріл Сумщини: ракета влучила в єврейське кладовище (фото). *Главком*. 2022. 8 травня. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/obstril-sumshchini-raketa-vluchila-v-jevrevske-kladovishche-foto844071.htm>

⁹ В Україні понад 550 пам'яток та об'єктів культурної спадщини зруйнували або пошкодили окупанти – Мінкультури. *Інформаційне агентство «Інтерфакс-Україна»*. 2023. 18 квітня. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/904674.html>.

¹⁰ Мапа культурних втрат. *Український культурний фонд*. URL: <https://uaculture.org/culture-loss/>

¹¹ Пасова Т. ЮНЕСКО продовжує вести реєстр пошкоджених пам'яток культури. *Голос України*. 2023. 18 квітня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/370060>

Маємо підстави стверджувати, що в Україні завжди надавалася увага увічненню важливих подій та визначних особистостей, охороні пам'яток старовини і мистецтва, використанню інформаційно-естетичного потенціалу, закладеного в них, для пізнання минулого, формування національного світогляду і патріотичної позиції підрастаючого покоління.

У сучасній пам'яткоохоронній роботі маємо можливість опертись на положення закону України «Про охорону культурної спадщини», прийнятого 8 червня 2000 року, який дав чітке визначення вживаним термінам, зокрема: **пам'ятка** – об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України; **охорона культурної спадщини** – комплекс заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини. Стаття 11 Закону України «Про охорону культурної спадщини» передбачила участь установ науки, закладів освіти і культури, громадських організацій в охороні культурної спадщини: *«Підприємства усіх форм власності, установи науки, освіти та культури, громадські організації, громадяни сприяють органам охорони культурної спадщини в роботі з охорони культурної спадщини, можуть встановлювати шефство над об'єктами культурної спадщини з метою забезпечення їх збереження, сприяють державі у здійсненні заходів з охорони, використання, виявлення, обліку, реєстрації об'єктів культурної спадщини і поширенню знань про них, беруть участь у популяризації культурної спадщини серед населення, сприяють її вивченню дітьми та молоддю, залучають громадян до охорони»*¹².

Отже, закон не тільки вводить установи та заклади освіти в число учасників пам'яткоохоронної роботи, а й визначає її основні напрями:

- вивчення історичних подій, увічнених пам'ятниками;
- поширення цих знань серед дітей, молоді, населення;
- сприяння державі у здійсненні комплексу охоронних дій – виявленні, обліку, реєстрації, збереженні пам'яток історії та культури;
- використання їх в навчально-виховній роботі;
- встановлення шефства над пам'ятками історії, культури та природи.

Зклади загальної середньої освіти мають невичерпні можливості й розмаїття форм і методів проведення цієї роботи як на уроках, так і в позаурочній шкільній та позашкільній обстановці. В урочній роботі успішно реалізується навчально-пізнавальна функція шкільного краєзнавства, адже кожен пам'ятник увічне життя і діяльності видатних людей, важливі історичні події і є, насамперед, джерелом історичних знань. Завдяки такій роботі ведуться значні роботи з дослідження та

¹² Про охорону культурної спадщини. Закон України № 1805-III, у редакції від 1 січня 2023 року. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 39, ст. 333). *Сайт Верховної Ради*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

створення колективного портрету загиблих та увіковічених у пам'ятках героїв російсько-української війни. У зв'язку з цим учитель, учні – учасники різноманітних історико-краєзнавчих акцій мають можливість глибоко усвідомити, що ховається за пам'яткою, змусити її «заговорити», шляхом підготовки й оприлюднення рефератів, повідомлень донести ці знання до однокласників. Значну роль відіграє в цьому формування професійної компетентності в учителів історії¹³.

Кожен розділ курсу історії завершується, як правило, уроком, а то й – кількома, про культуру певної доби. Якраз до таких уроків доцільно задалегідь готувати навчальні повідомлення про пам'ятки історії й культури свого краю, карту пам'ятників населеного пункту. Можна практикувати уроки біля пам'ятника з використанням розповіді учителя, бесіди, зустрічі з учасником чи свідком увічненої події або й автором пам'ятника.

На уроці реалізуються не тільки навчальні, а й виховні завдання. Тому необхідно використовувати пам'ятки для виховання в школярів естетичних і моральних якостей, патріотизму. Знайомство з пам'ятками історії і культури стає відправним моментом у реалізації науково-дослідницької функції шкільного краєзнавства.

Значний обсяг пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної роботи реалізується в позаурочний і позакласний час. Вона проводиться як індивідуально, так і в групових і масових формах: індивідуально – робота учнів з краєзнавчою літературою, матеріалами архівів, музеїв, бібліотек, листування, збір спогадів, фотографування, підготовка письмових краєзнавчих робіт; групові форми – гуртки, товариства, клуби, лекторії, редколегії газет, редакції рукописних та електронних збірників, екскурсії, походи, експедиції; масові – вечори, олімпіади, конференції, усні журнали, вікторини, КВК.

Найбільш поширеною формою організації школярів для спільної краєзнавчої діяльності є гурток. Він може мати назву «Юний краєзнавець», «Краєзнавець», «Юний пам'яткознавець», «Пам'яткоохоронці», охоплювати 5–20 гуртківців – дітей одного класу або й різного віку, що працюють у відповідних секціях, керівництво – старосту, секретаря.

Краєзнавча, у тому числі й пам'яткознавча, пам'яткоохоронна робота, може проводитись і в інших формах, зокрема – діяльності клубів, рад, пошукових штабів, експедиційних загонів. До реорганізації Всеукраїнської спілки краєзнавців у творчу професійну краєзнавчу організацію – Національну спілку краєзнавців України

¹³ Гриценко А.П., Коленко А.А. Особливості викладання історії та релігійного виховання в Глухівському учительському інституті (1874–1917 рр.). *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 3. С. 119–125. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16>; Гриценко А. Умови формування професійної компетентності в педагогічній практиці підготовки майбутніх учителів історії. *Наукові записки БДП*. Серія: Педагогічні науки. 2019. Вип. 1. С. 245–254. DOI: <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2019-1-1-245-254>; Hrytsenko A. Developing the Content of Forming the System of Intending History Teachers Professional Competence Using Multimedia Technologies. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*. 2020, Volume 12, Issue 1 Sup. 1, p. 330–346. URL: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.1sup1/238>

(НСКУ) в багатьох навчальних закладах діяли первинні осередки спілки краєнавців. Було б правильно, якби вони, зазнавши організаційної трансформації, зберегли свій дослідницький потенціал, знайшли контакти з територіальними організаціями НСКУ і в формі кореспондентських груп, пошукових загонів чи інших сприяли вирішенню її завдань. Та й місцевим НСКУ варто не поривати зв'язку і дбати про діяльність шкільних краєзнавчих формувань, спрямовувати їх роботу.

Серед форм позаурочної і позашкільної роботи важливе місце займає екскурсія – організований вихід чи виїзд учнів за межі школи для ознайомлення з пам'яткою історії чи культури, який відбувається за планом, складеним учителем. Екскурсії та походи до пам'ятників свого населеного пункту попри пізнавальну й виховну мету передбачають й охоронні завдання. Як правило, прийняття за наслідками екскурсії рішення про шефство над пам'ятником. Адже він не в меншій мірі, ніж людина, потребує уваги, догляду, збереження. Час від часу учні прибирають територію навколо пам'ятника чи могили загиблих воїнів, садять квіти, доглядають за ними, у весняну пору красять огорожу, білять бордюри тощо.

Шкільна пам'яткоохоронна робота передбачає і популяризацію пам'яток серед населення, особливо – молоді. На класних чи загальношкільних батьківських зборах можна провести цикл лекцій або бесід про пам'ятники населеного пункту, історичні події, зафіксовані в них, про пам'яткоохоронне законодавство. При цьому скористатися відеофільмом, фотомонтажем, альбомом фотографій, виготовлених за результатами екскурсій.

Цінним досвідом матеріалізації пам'яті про героїв – захисників Батьківщини, які загинули у війні Росії проти України (яка триває з 2014 року), є ініціатива учителів та здобувачів закладів загальної середньої освіти з виготовлення і встановлення на шкільних приміщеннях меморіальних дощок на честь своїх колишніх випускників. Їх урочисте відкриття, як і наступний догляд, проведення заходів з покладанням квітів, залишають незгладимий слід в пам'яті і душах школярів.

Висновки. Життєва практика вимагає посилення напрямку шкільного краєзнавства, оволодіння випробуваною методикою пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної шкільної роботи, пошуку адекватних часові форм її проведення в інтересах пізнання історії і культури, патріотичного виховання підростаючого покоління, охорони і збереження національної культурної спадщини, виокремлення її в особливий і досить актуальний напрям шкільного краєзнавства.

REFERENCES

- V Ukraini ponad 550 pamyatok ta obyektiv kul'turnoyi spadshchyny zruynuvaly abo poshkodyly okupanty – Minkultury (2023) [In Ukraine, more than 550 monuments and objects of cultural heritage were destroyed or damaged by the occupiers – Ministry of Culture]. *Informatsiynе ahenstvo* «*Interfaks-Ukrayina*». Retrieved from <https://interfax.com.ua/news/general/904674.html> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2020). Developing the Content of Forming the System of Intending History Teachers Professional Competence Using Multimedia Technologies *Revista Românească pentru*

- Educație Multidimensională*, 12, 330–346. Retrieved from <https://doi.org/10.18662/rrem/12.isup1/238> [in English].
- Hrytsenko, A.P. & Koliyenko, A.A. (2023). Osoblyvosti vykladannya istoriyi ta relihiynoho vykhovannya v Hlukhivskomu uchytsel'skomu instytuti (1874–1917 rr.) [Peculiarities of teaching history and religious education at the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1917)]. *Kulturolohichnyy almanakh*, 3, 119–125. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2019). Umovy formuvannya profesiynoi kompetentnosti v pedahohichniy praktytsi pidhotovky maybutnikh uchyteliv istoriyi [Conditions for the formation of professional competence in the pedagogical practice of training future teachers of history]. *Naukovi zapysky BDP. Seriya: Pedahohichni nauky*, 1, 245–254. DOI: <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2019-1-1-245-254> [in Ukrainian].
- Karplyuk, D. (2022). Obstril Sumshchyny: raketa vluchyla v yevreyske kladovyshe (foto) [Shelling of Sumy region: a rocket hit the Jewish cemetery (photo)]. *Hlavkom*. Retrieved from <https://glavcom.ua/country/incidents/obstril-sumshchini-raketa-vluchila-v-jevreyske-kladovishche-foto844071.htm> [in Ukrainian].
- Mapa kulturnykh vtrat (2023) [Map of cultural losses]. *Ukrayinskyy kulturnyy fond*. Retrieved from <https://uaculture.org/culture-loss/> [in Ukrainian].
- Pasova, T. (2023). YuNESKO prodovzhuye vesty reyestr poshkodzhenykh pamyatok kultury [UNESCO continues to maintain a register of damaged cultural monuments]. *Holos Ukrayiny*. Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/370060> [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S. & Hrytsenko, A.P. (2023). *Pamyatkookhoronna robota v zakladakh zahalnoi serednoi osvity: navchalno-metodychnyy posibnyk* [Monument preservation work in general secondary education institutions: educational and methodological manual]. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066> [in Ukrainian].
- Pro okhoronu kulturnoyi spadshchyny (2000) [On the protection of cultural heritage]. *Zakon Ukrayiny* #1805-III, 39, 333. *Sayt Verkhovnoi Rady*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S. & Hrytsenko, A.P. (2024). *Pamyatkookhoronna robota v zakladakh zahalnoi serednoi osvity: navchalno-metodychnyy posibnyk* [Monument preservation work in institutions of general secondary education: educational and methodological guide]. Sumy [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S. & Starenkyi, I.O. (2016). *Pamyatkookhoronna diyalnist podil'skoho pravoslavnoho dukhovenstva v XIX — na pochatku XX st.* [Monument preservation activities of the Podil Orthodox clergy in the 19th and early 20th centuries: a monograph]. Kamyanets-Podil'skyy [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S. (2008). Shkilna pamyatkookhoronna diyalnist [School preservation activity]. *Naukovi zasady zbalansovanoho rozvytku rehionu: mater. vseukr. nauk.-krayezn. konf. Zhytomyr*, 399–413 [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S. (2010). *Shkilne krayeznavstvo: navchalnyy posibnyk* [School regional studies: study guide]. Kamyanets-Podil'skyy, 240. Retrieved from <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%92.%D0%A1.pdf> [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S. (2004). *Pid ehidoyu Ukrayinskoho komitetu krayeznavstva* [Under the auspices of the Ukrainian Committee of Local History]. Kamyanets-Podil'skyy [in Ukrainian].
- Setsinskiy, E.I. (1895). *Gorod Kamenets-Podolskiy: istoricheskoe opisanie* [The city of Kamyanets-

- Podilsky: historical description]. Kiev: Tipogr. S.V. Kulzhenka [in Russian].
- Tronko, P. & Prokopchuk, V. (2010). Ukrayinskyy komitet krayeznavstva: istoriya stanovlennya y naslidky diyalnosti [Ukrainian Committee of Local Studies: History of Formation and Consequences of Activity]. *Krayeznavstvo*, 1–2, 76–96 [in Ukrainian].